

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

DOI : 03.2021-11278686

ISSN : 2582-8568

IMPACT FACTOR : 7.560 (SJIF 2024)

राष्ट्रवीरकार शामराव देसाई यांचे धार्मिक प्रबोधन कार्य (Religious enlightenment work of Rashtraveerkar Shamrao Desai)

प्रा. विशाल रामदास रोकडे

सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अळकुटी.
ता.पारनेर, जि.अहमदनगर, ४१४३०५.

DOI No. 03.2021-11278686

DOI Link :: <https://doi-ds.org/doi/10.2024-22433667/IRJHIS2402003>

प्रास्ताविक :

महात्मा फुले व राजर्षी शाहू महाराज यांच्या कार्याचे सच्चे वारसदार, सत्यशोधक चळवळीचे अध्वर्यू व ब्राम्हणेत्तर चळवळीचे सत्कर्ते म्हणून राष्ट्रवीरकार शामराव देसाई यांनी नावलौकीक मिळविला आहे महाराष्ट्र व कर्नाटकच्या सिमावर्ती भागातील बेळगावसारख्या शहरात त्यांनी आपल्या जिवनाची सुरुवात केली व याच भागास त्यांनी आपली कर्मभूमी बनविले आणि धार्मिक, सामाजिक, राजकिय व आर्थिक अशा सर्वांगाने आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत प्रबोधनात्मक योगदान दिल्याचे दिसून येते. शामरावांनी आपल्या सुरुवातीच्या जीवनात शिक्षण घेता घेता शिकविण्या व शिक्षकाची नोकरी यांद्वारे आपल्या कार्यास आरंभ केलेला दिसून येतो. परंतू असे असले तरी शामरावांच्या सार्वजनिक जीवनातील कार्यास धार्मिक चळवळींद्वारे सुरुवात झालेली दिसून येते. गुरुचरित्र वाचण्याच्या प्रकरणावरूनच खरे तर शामरावांनी आपली स्वाभिमानी वृत्ती जागृत करून ब्राम्हणवादी वृत्तिविरुद्ध बंड पुकारण्याचे ठरविले होते. धार्मिक आचार-विचार, रूढी-परंपरा, अंधश्रद्धा यांमुळे जो पारंपारिक हक्क ब्राम्हण वर्गाला मिळाला होता त्याविरुद्ध चळवळ करण्यासाठी शामरावांनी पुढाकार घेतलेला दिसून येतो.

राष्ट्रवीरकारांचे पौरोहित्यीय कार्याद्वारे प्रबोधन :

राष्ट्रवीरकारांनी कुरुंदवाड संस्थानातील वडगावच्या शाळेत फर्स्ट असिस्टंट म्हणून काम करत असताना अनेकविध चळवळींच्या माध्यमातून आपल्या सुधारणावादी कार्यास प्रारंभ केलेला दिसून येतो. इ.स. १९१६ मध्ये राष्ट्रवीरकारांनी 'श्री दत्त प्रासादिक संभूय समुत्थान या नावाची संस्था स्थापन केली. या संस्थेमार्फत इ.स. १९१७ मध्ये

त्यांनी श्री.झंपाणा नांदूरकर यांच्या मुलीचे लग्न सत्यशोधकीय पद्धतीने लावलेयावेळी या लग्नाचे पौरोहित्य श्री. विष्णू यशवंत पाटील यांनी केले यामुळे येळळूरचे वतनदार ग्रामजोशी यांनी दक्षिणेच्या हक्कसंबंधाने दावा दाखल केला याकाळात संस्थानाने मराठा समाजाच्या विरुद्ध निकाल दिला. पुढे हे प्रकरण पॉलीटीकल एजंट पर्यंत गेले परंतु असे असले तरी पुढे जाऊन मराठा समाजाची सर्व प्रकारची धार्मिक कृत्ये हा मराठा पुरोहितच करत असे. हिच धार्मिक बंडाची ठिणगी पुढे धार्मिक चळवळीत रूपांतरित झाली व ही चळवळ पाहता पाहता संपुर्ण बेळगावमध्ये पसरली एकूणच धार्मिक सत्ता किंवा श्रेष्ठत्व ज्यांच्या हातात होते त्यांच्यापासून ते घेण्यासाठी व बहुजन समाजात जाणीव जागृती घडवून आणण्यासाठी ब्राम्हणेत्तर समाजाने ब्राम्हण समाजाविरुद्ध सुरू केलेले ते धार्मिक बंड होते असे म्हणता येते

राष्ट्रवीरकारांनी ब्राम्हण्याविरुद्ध सुरू केलेली चळवळ यशस्वी व कृतीसिद्ध करण्याकरिता तेस्वतः पुरोहित बनले. लग्न-समारंभ, उत्सव, पुजा-अर्चा व अशा अनेक प्रकारचे धार्मिक विधीकरण्यास त्यांनी सुरूवात केली त्याचबरोबर पुर्वी पंचांग सांगण्याचे काम ब्राम्हणजोशींकडे असे. यात पौर्णिमा, सण, संकष्टी, इतर विधी वा दिवस ते सांगत आणि प्रत्येक घरातून तांदूळ पैसा इत्यादी जिन्नस जमा करत परंतु ब्राम्हणजोशींचे हे काम राष्ट्रवीरकारांनी स्वतः सुरू केले याद्वारे जे उत्पन्न मिळत असे त्याचा त्यांनी 'मुष्ठीफंड' उभारला व ते उत्पन्न त्यांनी विधायक कार्यासाठी वापरले. हे सर्व करण्यापाठीमागे लोकांच्या मनात खरी धार्मिक वृत्ती रुजविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला राष्ट्रवीरकार स्वतः तुलसी विवाह, गीता सप्ताह, श्रावणी समारंभ, शारदीय नवरात्र उत्सव, गीता जयंती, शिवजयंती, आंबेडकर जयंती, शाहू जयंती यांसारख्या उत्सवाचे धार्मिक विधी करून लोकजागृती करण्याकरिता प्रसंगी विद्वानांची भाषणेही ठेवत असत यामुळे समाज संघटीत बनून नवजागृती होऊ लागली. तसेच यात्रा, मुर्तीपुजा याप्रथांना तीव्र विरोध करून याबद्दलचे प्रबोधन घडवून आणण्यात राष्ट्रवीरकारांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली एकूणच शिक्षक ते सुधारक या दिशेने राष्ट्रवीरकारांचा प्रवास होत असताना समाज जागृतीचे ध्येय त्यांनी नेहमी जोपासले.

राष्ट्रवीरकारांचे ब्राम्हण्यवादाविरोधी प्रबोधन :

ब्राम्हण्यवादास पोषक ठरणारी अंधश्रद्धा जोपर्यंत समाजातून नष्ट होणार नाही तोपर्यंत बहुजन समाज हा विकासाभिमुख होणार नाही. याची जाणीव राष्ट्रवीरकारांना होती म्हणूनच ब्राम्हण्याचा विरोध करून त्यांनी ज्याप्रमाणे पौरोहित्याचा मार्ग अवलंबला त्याचप्रमाणे समाजात पाळल्या जाणाऱ्या वाईट रूढी, प्रथा, परंपरांनाही त्यांनी कडवा विरोध केलेला दिसून येतो. विशेषतः बेळगावमध्ये लक्ष्मी देवीची यात्रा भरत असे. या यात्रेत देवीला प्रसन्न करण्यासाठी तसेच आपल्या कुटुंबावर कुठल्याही पद्धतीने संकट येऊ नये याकरिता स्वकुटुंब संरक्षणार्थ भरभराटीसाठी सामान्यजन देवीला गा-हाणे सांगत, साकडे घालत, वार पाळत, प्राण्यांचा बळी देत, मुरळ्या व जोगिणी नाचवत तसेच मद्यपानही मोठ्या प्रमाणावर करत असत. त्यामुळे हा प्रकार ब्राम्हण व उच्चवर्णियांचा कुचेष्टेचा व थट्टेचा विषय बनला होता या जुन्या

रानटी, भोळसट व प्रतिगामी धोरणांवर राष्ट्रवीरकारांनी कडाडून हल्ला चढविला व याऊलट जनसामान्यांसमोर यात्रा जत्रांचे अर्थकारण, अंधानुकरण याबद्दलची समिक्षात्मक मांडणी राष्ट्रवीरच्या माध्यमातून जनतेसमोर मांडलीतसेच प्रसंगी अनेकविध ठिकाणी आपल्या भाषणांद्वारे समाजासमोर उघडपणे मांडली व समाजास प्रबोधित करण्याचा प्रयत्न चालविला. लक्ष्मीच्या यात्रेप्रमाणेच पंढरपूरच्या यात्रेविषयीही त्यांनी आपली कडवी म्हे प्रकट केलेली दिसून येतात. एकूणच ग्रामीण भागातील जनता वर्षभर काबाडकष्ट करून उदरनिर्वाह करत असताना आवर्षण, दुष्काळ, महामारी अशा अनेक संकटांना तोंड देत असताना अतिशय हलाखीचे जिवन जगत असत आणि त्यात या धार्मिक यात्रांचा खर्च सर्वसामान्यजनास पेलने अशक्य होते व पर्यायाने ही जनता कर्जाच्या ओझ्याखाली दबली जात असे. त्यामुळे या यात्रा-जत्रांचे वास्तव स्वरूप जनतेसमोर प्रभावीपणे प्रकट करण्याचे काम राष्ट्रवीरकारांनी केलेलेदिसून येते.

हिंदू धर्मात शतकानुशतके चालत आलेला गैरसमज म्हणजे 'मुर्तीपूजा'. मुर्तीपूजा हा आपल्या समाजाला लागलेला कलंक आहे असे राष्ट्रवीरकार म्हणतात. याकरिता त्यांनी राष्ट्रवीर या आपल्या साप्ताहिकातून मुर्तीपूजेवर कडक शब्दांत ताशेरे ओढलेले दिसून येतात. मूर्ती ही निर्जिव आहे त्यात देव नाही मुर्तीपूजा ही एक वेडी समजूत आहे तसेच देवाधर्माच्या भ्रमामुळे आपली बुद्धिही निव्वळ दगड बनलेली आहे. त्यामुळे अज्ञानरूपी काळोख दूर करून प्रकाशरूपी जीवनवाट आपणांस अंगीकारावयाची असल्यास आपण मुर्तीपूजा नाकारली पाहिजे व देवाचे अस्तित्व हे सत्कर्मात शोधले पाहिजे असे स्पष्ट मत राष्ट्रवीरकार मांडताना दिसून येतात

परंपरागत रुढींवरही राष्ट्रवीरकारांनी आघात केलेला दिसून येतो एखादा व्यक्ती मृत झाल्यानंतर पंचक बघणे, पंचक आहे म्हणून घर सोडणे प्रेताकरीता कागदी वाड आणणे, फटाके वाजविणे, वाजंत्री लावणे, तीनकुळ घालणे, प्रेताची इच्छा पूर्ण करण्याकरिता स्मशानात त्याच्या आवडीचे पदार्थ ठेवणे, बाराव्या दिवशी पतव पुजणे यांसारख्या अनिष्ट प्रथा राष्ट्रवीरकारांनी बंद पाडूनप्रेनाला पुष्पहार अर्पण करणे, श्रद्धांजली वाहणे, फोटोपूजन करणे या कमी खर्चाच्या नवीन प्रथा यांनी सुरु केल्या याचबरोबर भट ब्राम्हणांच्या मंत्रतंत्र उच्चारणामुळे समाज दुबळा बनलेला आहे यामुळे मंत्रोच्चारणापासून समाज दूर झाला पाहिजे व मनुष्यधर्म पाळत खोट्यापरंपरांची पायमल्ली करत प्रबोधन घडवून आणले

राष्ट्रवीरकारांनी ब्राम्हण्यवादास विरोध करताना ब्राम्हणी स्वभाव हाच मुळी धर्मभेदास कारणीभूत मानला आहे. राष्ट्रवीरकारांची ही धार्मिक चळवळ म्हणजे ब्राम्हणांच्या धार्मिक विधिवत वतनाला मोठा धक्का मानली जात होती ब्राम्हणी दुष्कृत्यांची पाळेमुळे राष्ट्रवीरकारांनी पुराव्यासह उखडून काढून समाजाला नम्रदेश व नवप्रेरणा देण्याचे कार्य हाती घेतले होते. याकाळात ब्राम्हण्यवाद्यांनी सर्व तऱ्हेच्या मार्गांचा अवलंब करत ही चळवळ मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला परंतू त्यात ते यशस्वी होऊ शकले नाहीत ब्राम्हण जातीचा जात्याभिमानच इतरांना शुद्र लेखण्याची प्रवृत्ती यांचा अनुभव राष्ट्रवीरकारांना आला व याच प्रवृत्तीच्या मुळाशी असलेली जातीव्यवस्था मोडून काढण्याचे ध्येय त्यांनी

स्विकारले. आजपर्यंत ब्राम्हणांनी विद्येच्या बाबतीत सर्व सुत्रे आपल्याजवळ ठेवल्याने नोक्यांच्या बाबतीत त्यांचीच मक्तेदारी निर्माण झाली होती व ही मक्तेदारी जपण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न ब्राम्हणवर्ग करत होता या संबंध कार्यवृत्तीस राष्ट्रवीरकारांनी कडाडून विरोध केला

धार्मिक अधिष्ठानाचा वरचष्मा करून ब्राम्हण जातीने आपण म्हणजे श्रेष्ठ व इतर सर्व कनिष्ठ या वृत्तीने ब्राम्हणी संत हे इतरांपेक्षा श्रेष्ठ होते ही विचारधारा समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न केला होता. उदाहरणादाखल 'शिवाजीला रामदासाचा वर होता म्हणून शिवाजी मोठा झाला' असे उद्गारीले याचीच परिणीती म्हणून ब्राम्हणांनी 'भगवा झेंडा' हा चित्रपट काढून शिवाजी महाराजांचे कर्तृत्व हे केवळ समर्थ रामदासांमुळे होते हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला गेला. हा सिनेमा बेळगावमधील रिझ टॉकीजमध्ये ७ सप्टेंबर १९३९ ला प्रदर्शित झाला. यावेळी राष्ट्रवीरकारांच्या नेतृत्वाखाली हा सिनेमा बंद पाडण्यात आला व कायदेशीररित्या कायमचा दोषीही ठरविण्यात आला. धार्मिकतेच्या नावाखाली दक्षिणारूपी अर्थकारण दडलेले होते ते दुर करण्यासाठी त्यांनी धार्मिक कार्यावर होणाऱ्या अनाठायी खर्चावर स्पष्टपणे भाष्य करायला सुरुवात तर केलीच त्याचबरोबर अशा धार्मिक कार्यांचे स्वतः पौरोहित्य करावयास सुरुवात केली. यावेळी राष्ट्रवीरकारांना शह देण्यासाठी तत्कालीन काही कर्मठ ब्राम्हणांनी यांना शहापूर सराफ कट्टा येथील एका खोलीत त्यांना डांबून त्यांच्या मिशा ओढल्या. धोतर-उपरणे ओढून त्यांना नागवे करण्याचा प्रयत्न केला. ही बातमी शहरातील ब्राम्हणेत्तर समाजापर्यंत पोहोचताच ब्राम्हणेत्तर समाजाने जमाव जमवला व राष्ट्रवीरकारांच्या पाठीशी ताकद उभी केली. यावेळी ब्राम्हण समाजात मोठ्या प्रमाणावर घबराटीचे वातावरण पसरले. असे असतानाही राष्ट्रवीरकारांनी मनाचे औदार्य दाखवून ब्राम्हणेत्तर समाजास आवरले व मोठा हिंसाचार टाळला. यावेळी ब्राम्हणांनी जाहीरपत्रक काढून राष्ट्रवीरकारांची जाहीरपणे माफी मागीतली.

राष्ट्रवीरकारांना अनेकदा कर्मठ ब्राम्हण्यवादास सामोरे जावे लागले. अशाच एका प्रसंगी १ एप्रिल १९३१ रोजी रात्री नऊ वाजता नंदीहळळी गावी राष्ट्रवीरकार समाज सुधारणेची सभा घेत असतावेळी ब्राम्हण पोलीस पाटलाने रात्र झाल्याचे निमित्त साधून सभा बंद करण्यास सनद्याकरवी निरोप पाठविला. यावेळी राष्ट्रवीरकारांनी 'लेखी हुकूम' मागितला. अखेरीस ब्राम्हण पोलीस पाटलास आपली चूक उमगली व त्यास त्यांची माफी मागावी लागली. १७ फेब्रुवारी १९३२ रोजी तोप्पीनकट्टी या गावी समाज पुरोहितातर्फे एका जोडप्याचे लग्न लावण्यात आले असताना एका ब्राम्हण तलाठ्याने गुरव, पुजारी, महार यांना लग्नाला न जाण्याविषयी बजाविले. लग्नाच्यावेळी शारदा अँकट प्रमाणे वधुवरांची वये योग्य असल्याची सर्टिफिकेट ब्राम्हण तलाठ्याने मागितली. यावेळी राष्ट्रवीरकारांनी 'तुम्हास बाटल्यास खटला भरा म्हणजे आम्ही कोर्टात वयाची सर्टिफिकेट दाखवू' असे खरमरीत उत्तर दिले या उत्तराने ब्राम्हण तलाठ्यास गप्प बसावे लागले. १ जानेवारी १९५० रोजी राष्ट्रवीरकार राष्ट्रवीर प्रेसमधून वडगावला घरी परतत असताना कर्मठ ब्राम्हणांनी त्यांच्यावर

मारेकरी घातले पण मारेक-यांचे मन परिवर्तन करण्यात यावेळी राष्ट्रवीरकार यशस्वी ठरले व मारेक-यांनी त्यांची माफी मागीतली.

बेळगावात ब्राम्हण लोक ब्राम्हणेत्तर लोकांना सभा, पोवाडे, किर्तने करण्यास मज्जाव करत असत कारण या साधनांच्या आधारे ब्राम्हणी विचारांचा मूळ उद्देश बाहेर पडत होता या सर्वकष ब्राम्हण्यवादास राष्ट्रवीरकारांनी कडवा विरोध केला. ब्राम्हण समाजातील व्यक्ती आपल्या पंगतीला इतर समाजातील व्यक्तींना बसवून घेत नसत. कै.दे.भ. गंगाधरराव देशपांडे यांनी आपल्या घरी होणार असलेल्या लग्नाच्या भोजन समारंभाला राष्ट्रवीरकारांना निमंत्रण दिले याप्रसंगी राष्ट्रवीरकारांनी मात्र आम्ही ब्राम्हणांच्या हातचे अन्न खात नाही म्हणजे आमच्या हातचेजे जेवत नाहीत त्यांच्या हातचे आम्ही खात नसतो असे बोलून निमंत्रण नाकारले देशपांडे यांनी राष्ट्रवीरकारांच्या विचाराचे महत्त्व जाणले आणि लग्नाच्या पंगतीमध्ये नवरदेवाच्या बाजूला राष्ट्रवीरकार आणि समोर पाहुणे अशी थाटात पंगत बसवली तेव्हापासून या ब्राम्हण प्रथेला ओहोटी लागली आणि नवीन चांगली प्रथा सुरू झाली एकूणच ब्राम्हण्यवादास वैचारीकदृष्ट्या पुर्णतः शह देण्याचे काम राष्ट्रवीरकारांनी केलेले दिसून येते तसेच राष्ट्रवीरकारांनी फक्त धर्म शुद्धिकरणाची मोहिम हाती घेतली असे नाही तर सामाजिक चळवळीही त्यांनी मोठ्या प्रमाणात उभारल्या व समाजात प्रस्थापित असलेल्या घातक प्रथा मोडून काढत प्रबोधनाचा मार्ग अवलंबत त्यांनी समाजात समता प्रस्थापित करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला.

संदर्भ ग्रंथः

१. डॉ. पवार जयसिंगराव (संपा.), 'राष्ट्रवीरकार शामराव देसाई जीवन आणि कार्य', कोल्हापूर, २०१६.
२. प्रा. नांदूरकरराम, 'गुरुवर्य शामराव देसाई व्यक्ती आणि कार्य', बेळगाव, २०००.
३. मेणसे कृष्णा, 'गुरुवर्य शामराव देसाई व्यक्ती आणि कार्य' बेळगाव.
४. मुचंडीकृष्णा, 'बेळगावातील मराठी समाज', मराठा युवक संघ स्मरणिका
५. राष्ट्रवीर – अंक, मे १९२१ ते डिसेंबर १९६०.

IRJHIS